

MARITA AKHØJ NIELSEN, SIMON SKOVGAARD BOECK
OCH BJARKE MOE (RED.)

Danske reformationssalmer i kontekst

København: Det Danske sprog- og litteraturselskab, 2022. 373 s.
ISBN 978-87-753-3059-1

Under tre års tid, 2017–2022, har det vid Danska språk- och litteratursällskapet bedrivits tvärvetenskapligt arbete kring äldre danska psalmer, psalmböcker och liturgiska tryck. Det omfattande och intensiva projektet ”Musik og sprog i reformationstidens danske salmesang” har bland annat på digital väg tillgängliggjort de fem psalmböcker och fyra mässböcker som bevarats från danskt språkområde mellan 1529 och 1573. I dessa kan man nu bläddra och uppleta psalmtexter (<https://salmer.dsl.dk/texts>) eller melodier (<https://melodier.dsl.dk/>) i digital, kritisk edition. På webbplatsen finns även mycket värdefullt material i form av kontextualiserande och källkritiska förord till de nio trycken, delstudier i form av forskningsartiklar och dokumenterande översikter, med mycket mera. Valet att gå djupare än att bara digitalisera, indexera och katalogisera faksimilbilder kan ses som en logisk följd av Danmarks framgångsrika forsknings, inkodnings- och utgivningsarbete på musikområdet under längre tid, där också flera av medarbetarna i projektet tidigare arbetat vid Dansk Center for Musikudgivelse vid Kungliga biblioteket i Köpenhamn.

Utöver allt ovanstående har forskningsprojektet även givit ut den här anmälda antologin, som på flera områden med råge flyttar fram forskningsläget för äldre dansk psalmbokshistoria. Förutom

de tre redaktörerna finns här bidrag från kulturområden inom hela den västskandinaviska (danska) psalmtraditionen. Árni Heimir Ingólfsson behandlar receptionen av Hans Thommisons psalmbok (1569) och Niels Jespersøns Graduale (1573) på Island. Här finns en anmärkningsvärt långvarig melodi- och texttradition i handskrift och utantillsjungning, och Ingólfsson kan visa att ett antal melodier som först spreds via de danska trycken och genom Hólarbiskopen Guðbrandur Þorlákssons psalmbok (1589) och graduale (1594) sjöngs långt in mot slutet av 1700-talet, ibland längre. Roman Hankeln behandlar övergångsperioden i reformationen i det danska Norge genom en intressant studie av hur nyare lager i Thommison och Jespersøn förhållit sig till Nidarosliturgins Missale och Breviarium, tryckta så sent som 1519.

Jespersen och Thommison intar ofrånkomligen en central ställning genom närmast samtliga kapitel. Det danska gradualet och psalmboken står ut från övrig nordisk och skandinavisk kontext på en rad sätt, så även rent bokhistoriskt. Här används olika nottyper för den liturgiska altar- och korsången (koralnotation) och för kyrkovisorna (psalmerna: vit mensuralnotation på fem linjer). Att man i bägge utgåvorna tryckt även nothuvuden (annars, till exempel på östnordiska reformationstryck, ofta inskrivna för hand på förtryckta linjer) har implikationer både rörande avsikten bakom trycken och för deras senare reception. Tydligt räknade man med att kunna enas kring en meloditradition i de danska stiftet, och att den centralt antagna formen skulle göras gällande, vilket också i hög grad tycks ha skett.

Minna Skaft Jensen, prof. emerita i klassiska språk vid Syd-dansk universitet i Odense, analyserar två psaltarparafraser av den Viborgättade humanisten och poeten Hans Jørgensen Sadolin – en mycket tankeväckande och väl genomförd studie, som möjligen bara tangerar fokus för volymen. Exegeten Bodil Ejrnæs genomgång av senmedeltida och reformationstida psaltarfromhet ligger närmare frågan om den historiska bakgrunden till Thommisons psalmbok, speciellt i beaktandet av fornnordiska och forndanska psaltare från medeltiden.

Axel Teich Geertinger bidrar med sin speciella dubbelkompetens som musikforskare och informatiker till att beskriva arbetet med den digitala utgåvan. I databaserna kan man nämligen inte bara hitta till originaltryckens sidor, utan projektet har åstadkommit en helt digital edition med melodierna inkodade så att de kan underkastas alla möjliga analyser – kurvatur, omfång, längd m.m. De återges på femlinjiga system med originalklav, men klaven kan lätt bytas för underlättad praktisk användning. Psalmer och liturgiska melodier kan därmed sjungas direkt från det digitala verktyget. Därmed finns inte längre någon ursäkt för danska kyrkomusiker och körer att inte sjunga ur de reformationstida trycken om man så önskar (transkribering från originalkällor skrämmer fortfarande många musiker från att framföra äldre musik). Man kan söka i melodibasen med hjälp av att klicka in tonerna i ett klaviaturfönster i programmet, eller genom att söka efter tonnamn (exv. *E-F-A-G*). Man kan även söka efter en viss kontur med tecknen / (stigande ton) – (liggande ton) och \ (fallande ton), eller efter en bestämd kontur med obestämd tonhöjd, exv.: $\wedge / - \vee$. Den senare funktionen blir ett synnerligen kraftfullt verktyg, kombinerat som det är med filtreringsmöjligheter och mer traditionella sökningar i sångtexter. En svaghet i textsökningen är annars att man inte tycks ha lagt in normaliserad ortografi och stavning som metadata eller kopplat detta till sökfältet för textincipit. En sökning på ”In te Domine speravi” ger till exempel noll träffar, medan man kan bläddra sig fram till att Hallelujaversen i systemet stavas ”Jn te domine sperau”. Där hade nog många gärna sett att sökning kunde göras även utifrån normaliserad stavning, som ju oftast används i forskningen och det musikbibliografiska arbetet. Desto mer imponerande är melodisökningsfunktionerna. En stor fördel med tonnamns- eller melodisökningarna är att man kan få träffar även inne i materialet, inte bara på incipit. Man kan alltså hitta melodiska intertexter av potentiellt avgörande betydelse var som helst inne i det rika inkodade materialet. Teich Geertingers kapitel i boken förklarar vägvalen bakom systemet och efter att ha läst hans övertygande argument för desamma blir undertecknad

ännu mer sporrade att använda de olika sökmöjligheterna i vidare melodistudier.

Denna volym är flerspråkig, med texter på norska (Hankeln), tyska (Konrad Küster), men med majoriteten av bidragen på danska. Ett psalmregister i slutet (sorterat på titel i originaltrycken, denna gång i normaliserad form) underlättar att följa enstaka melodistudier genom antologibidragen, värdefullt tillsammans med de ovan nämnda databaserna på DSL:s webbplats.

Danske reformationssalmer i kontekst anbefalles varmt för alla med intresse för reformationstidens snåriga musikaliska, liturgiska och teologiska djungel. Boken bidrar till att nyansera, precisera och fördjupa bilden av de nio tryck man samlat projekarbetarna kring, och har utifrån detta huvudfokus blickat långt vidare både historiskt, in i den dynamiska danska senmedeltiden, och framåt rörande reception och verkningshistoria för enskilda melodier och texter. Några av de främsta danska, tyska, isländska och norska forskarna på området bidrar med stor kompetens från disciplinerna musikvetenskap, litteraturvetenskap, teologi, samt nordiska och klassiska språk. En liknande studie av den östnordiska psalmbokshistorien (nuvarande Sverige och Finland) bör vara en självklar målsättning i framtiden, och DSL har lagt ribban högt för hugade efterföljare. Som titeln antyder ligger fokus i denna bok på psalmerna, medan det minst lika fascinerande materialet i mässböckerna och stora delar av gradualet hamnar i bakgrunden. Detta är en logisk och välfungerande avgränsning. Man kan dock hoppas att pågående och framtida forskning om den fortsatta mer strikt liturgiska sångtraditionen från dansk reformationstid får hamna i centrum för liknande arbete framöver.

Mattias Lundberg

MIKAEL LÖWEGREN OCH MARKUS HAGBERG (RED.)

Enhetens tecken: Sakramentsförvaltning och sakramentsfromhet i Svenska kyrkan

(Arbetsgruppen Kyrklig förnyelses årsbok).

Skellefteå: Artos, 2022. 110 s. ISBN 978-91-7777-223-1

Årsboken 2021 för arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse (aKF) bär den förpliktande titeln *Enhetens tecken*. Omslagsbilden är hämtad från S:t Andreas kyrka i Malmö och visar hur konstnären Nils Aron Berge tänker sig hur Herren Kristus bryter brödet över bågaren vid Måltidens instiftelse. Härlighetens ljus kommer från ovan; bildens blå fält antyder korset, offret. Lärjungarnas ansikten uttrycker stillhet, frågor, undran. Bilden är genialt vald till en kyrkligt präglad bok om enhetens tecken. Utmaningen vid första anblick, tänker jag mig, handlar om de olika kyrkotraditionernas splittring och Herrens Jesu förbön för de troendes gemensamma praktik vid firandet av altarets sakrament.

Bokens begränsande inriktning framträder i underrubriken *Sakramentsförvaltning och sakramentsfromhet i Svenska kyrkan*. Den som på olika sätt fått följa den liturgiskt motiverade nattvardsväckelsen i Svenska kyrkan – tydliggjord i 1986 års kyrkohandbok och de missalen som bland annat aKF fått förmånen att bidra med – måste väl ställa sig frågan om vad bokens huvudrubrik vill utsäga.

Överraskande nog försvinner denna till stor del i bokens bidrag. Redan redaktörernas förord (Mikael Löwegren och Markus Hagberg) utgår helt från underrubriken och fokuserar följaktligen på de utmaningar som gäller den svenska kyrkan – låt vara att man framhåller att den tidiga kyrkans församlingar levde i en enhet ”i och kring mässan” och att det alltjämt är möjligt att gestalta ett sådant allmänkyrkligt (katolskt) mässfirande i Svenska kyrkan.

Generellt menar de dock att denna process mot en växande katolicitet avstannat i och med den kyrkohandbok som 2017 års kyrkomöte antog. Där ”syns skiljelinjer inom samfundet självt [såsom något] mellan olika konfessioner”. Till bakgrunden för denna kritik hör även biskopsmötets brev *Fira nattvard* (2020) där flera

”av biskoparnas slutsatser och råd går på tvärs mot allmänkyrklig praxis”.

Några av de i boken publicerade artiklarna innehåller mindre av inomkyrklig kritik – och möter kanske därigenom en bredare läsekrets än de lokalt verksamma församlingspräster som (via aKF) får eller köper denna årsbok. Ingrid Norén-Nilsson skriver med breda referenser till både bibeltolkning och internationella liturgiskt präglade samtal. Hon vill aktualisera att eukaristin är ett skeende. Kommunikanterna är inte ’konsumenter’ utan ”deltagare i ett frälsningsskede” i samma stund som de närmar sig det allra heligaste på altaret. Hon framhåller med rätta att en sakramental spiritualitet präglas av förväntan, glädje och bön, där gudstjänstdeltagarna djupast sett förvandlas av Gud själv.

Om Ingrid Norén-Nilsson vänder sig ’till kyrkfolket’, tänker jag att Christer Pahlmblad främst talar ’till teologerna’. Hans bidrag handlar om undervisning i frågor om senmedeltida och reformationstida sakramentsfromhet. Via framväxten av den romerska kanonbönens text diskuterar Pahlmblad såväl de medeltida teologernas ställningstaganden som det dåtida folkets kyrkoliv. För församlingsfolket blev upplevelsen av konsekrationen mer avgörande än deltagandet i själva kommunionen – ”oftast inskränkt till den obligatoriska påskkommunionen”. Den lutherska nattvardsläran fick sin särskilda svårighet i att utveckla eukaristin såsom en del av Kristi offer. Detta gäller både de tidsperioder Pahlmblad behandlar, och den tid som vi nu kallar vår: Kristi offer – och vårt sakramentala liv i efterföljd och enhet, allt enligt Kristi vilja.

Erik Eckerdal behandlar i sitt bidrag ”Svenska kyrkans sakramentsförvaltning i ekumeniskt perspektiv”. Den ekumeniska rörelsens olika dokument möter i hans artikel, liksom den ofta problematiska receptionsprocessen. Eckerdal ger, med ett antal väl valda exempel, tolkningar av hur kyrkorna samtalar med varandra – och hur de brister när de inte lever upp till det som i någon mening blivit deras gemensamma förpliktelse i en situation där kyrkan lever med utmaningen att vara ”ett verksamt tecken”. I sin pastoralt inriktade diskussion av de ekumeniska dokumenten

vill Eckerdal för Svenska kyrkans del om möjligt komma förbi den deskriptiva processen och nå fram till det som i sig är ”konstruktivt normerande” – och ta till sig av detta och låta sig ”fördjupas av” det.

Markus Hagberg presenterar sitt bidrag ”Svenska kyrkans nattvardsuppfattning – finns den?” utifrån en bred kyrkohistorisk bakgrund och når så fram till den kritik av Svenska kyrkan, som framträdde redan i den här bokens förord. Nu hävdar han, att ”Hon [Svenska kyrkan] är att betrakta som en kyrka som består av flera kyrkor, varav inte alla är katolska”. Om han ändå skall aktualisera något positivt, så menar han att den liturgiska mångfalden i Svenska kyrkans senaste kyrkohandbok (2017/18) erbjuder ”en tämligen stor frihet för en katolsk opposition att formulera och leva ett alternativ [...] som ett bidrag till Svenska kyrkans nattvardsuppfattning”.

Mikael Isacson går med artikeln ”Grund och gränser för sakramentsförvaltningen i Svenska kyrkan” direkt in i en lång rad av praktiska, pastorala frågor om vad som är rätt och fel i kyrkans gudstjänstfirande, vad som är huvudgudstjänst och nattvardsgudstjänst, kyrkoherdens relation till kyrkorådet, biskopsbrevens kyrkorättsliga ställning. . . Det är utan tvekan nyttig undervisning men den blir på något sätt ändå så pass ’fyrkantig’ i vad som är rätt och fel att jag inte riktigt ser hur den hör samman med den kyrkliga, liturgiskt motiverade förnyelse, som brukar känneteckna aKF:s årsböcker – och kanske då inte minst den här aktuella årsboken med dess meningsfulla omslagsbild och dess övergripande titel ”Enhetens tecken”.

Gunnar Weman

LEANDER FRANKE

Johann Sebastian Bachs Actus Tragicus: Musik – Budskap – Kontext

Skellefteå: Artos, 2022. 148 s. ISBN 978-91-7217-137-4

Svenska musikkforskare skriver tämligen sällan om musikhistoriens största personligheter. Liksom i de nordiska grannländerna finns istället en stark tradition av att undersöka den egna nationens tonsättare och musikaliska förhållanden. Bland argumenten för en

sådan inriktning har återkommande anförts att forskningen därmed tar ansvar för att lyfta fram ett material som troligen inte skulle ha blivit studerat av forskare från andra länder. Samtidigt läses forskningen in i nationella sammanhang och undandrar sig möjligheten att utmanas av metodutveckling och internationell konkurrens på mer prestigefulla områden. För nordiska läsare uppstår problemet att det lider ett underskott av inhemsk litteratur om musikens mest hyllade personligheter och skeenden. I den mån översikter eller andra böcker skrivs är de inte sällan journalistiska eller folkbildande produkter, som söker sammanfatta befintlig litteratur utan forskarens kritiska öga eller egna bidrag till kunskapsläget. Bachforskningen tillhör definitivt ett av musikvetenskapens riktigt tunga områden. Den bedrivs idag runtom i hela världen, men har tyskan och engelskan som kanaler i sina mest prestigefulla sammanhang.

Frågor kring gränser mellan forskning och folkbildning gör sig påminda vid läsningen av kyrkomusikern och doktoranden Leander Frankes behändiga volym kring J. S. Bachs välkända kantat *Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit*, även känd som *Actus Tragicus*. Dess förord inleds med frågan om det finns något att tillägga till vad ”forskarna” redan har skrivit om ett sådant verk. Kort därefter leds läsaren in i en sorts poetisk ögonblicksbild av tacksamheten i en icke namngiven svensk landsortskyrka över ett framförande av den tröstefulla kantaten. Denna karaktär lyfts även fram bland de kommentarer kring musiken som författaren (utan referenser) plockat från Youtube, och satt som en inledning till det första kapitlets bakgrund till den unge Bach, kantaten, dess text och de instrument som används i den.

I nästa kapitel ges en grundläggande introduktion till kantatens satser, med fokus på musikaliska figurer, karaktärer och andra författares tolkningar av deras mening. Därefter följer ett fylligare kapitel kring receptionshistoria, som täcker 1800-talets sångakademier och den framväxande Bach-kulten innan framställningen går vidare till det Tredje riket, DDR och vågen av historisk framförandepaxis. Situationen i Sverige ges ett särskilt kapitel, som sträcker sig från kapellmästaren J. C. F. Häffners pionjärarbeten

för Bachs musik i början av 1800-talet fram till kördirigenten Anders Öhrwalls skolbildande förståelse av artikulation och gestaltning inom barockmusik. Ett kortare kapitel delger reflektioner över vad det är att lyssna till *Actus Tragicus* i en nutid präglad av många intermediala konstprojekt och den ständiga tillgången på inspelad musik. Avslutningsvis presenteras författarens kortare intervjuer med fyra personer som tänks representera olika professionella roller inom samtida (svensk) uttolkning av kantaten: kördirigenten Gunno Palmquist, blockflöjtisten Pia Brinkmann Stenhede, exegeten Bengt Holmberg, samt sångaren Patrik Sandin.

En första reflektion kring Frankes bok rör förhållandet mellan dess titel och innehåll. Möjligen är begreppet ”kontext” i dess undertitel tänkt att påvisa hur kantatens betydelse skiftat i olika historiska, sociala och teologiska sammanhang. Begreppet ”reception” hade dock givit en klarare bild av de avsnitt som kommer att forma bokens hjärtpunkt. I kapitlen kring dessa perspektiv kommer Frankes påtagliga energi att spåra upp litteratur från olika vetenskapliga sammanhang, inte minst tyskspråkiga studier, till sin rätt. Arbete med tidigare århundradens musik under 18- och 1900-talen är ett område som ännu inte beskrivits i större utsträckning för en bredare läsekrets. Här finns troligen material som kommer ge nya insikter för många läsare. Franke visar sig även i andra avsnitt vara en flink och ambitiös läsare, väl förtrogen med mycket forskningslitteratur, samt böcker av tongivande Bachinterpretter. I ett viktigt tidigare avsnitt lyfter han fram Renate Steiger, som på 1980-talet kopplade samman kantatens textliga struktur med 1600-talsteologen Johann Olearius *Christliche Bet-schule*.

Förmågan att sammanställa tidigare författares resultat är en viktig egenskap för den som önskar skriva en översikt för en bredare läsekrets. Det är också avgjort detta Franke har åstadkommit här, med den nya helhet av olika områden som behandlas som bokens tillskott till tidigare kunskap. Han intar inte själv en forskarroll, med ambitioner att presentera nya resultat eller uttolkningar av det aktuella verket. Intrycket av en tillbakahållen ambition stärks av en tendens att återkomma stödja sig på okommenterade citat ur

den egna läsningen. Genom sedvänjan att inte själv utvärdera citaten förstärks upplevelsen av en passiv författare, som stödjer sig på auktoriteter. Denna hållning blir än mer tydligt i fallen med de fyra infogade intervjuerna, där författaren intar en sorts journalistisk roll. Initiativet bidrar till att skapa skriftliga källor i ämnet, vilket kan vara mycket värdefullt. För bokens helhet hade det dock troligen varit mer lyckat att lyfta in enskilda utsagor på relevanta platser i framställningen, snarare än att placera dem som ett avskilt appendix.

När Franke här intar folkbildarens snarare än forskarens roll blir det påtagligt att en viktig professionell roll saknas bland de intervjuade personerna: Bachforskarens. Bach är i princip den ende riktigt store tonsättare som har en ledande svensk uttolkare. Den Stockholmsbaserade Ruth Tatlow tillhör sedan decennier Bachforskningens ledarskikt, med ett flertal ytterst framgångsrika monografier bakom sig. Oturligt nog för Franke arbetar hon för närvarande med en bok om Bachkantater, som bland annat innehåller en kritisk granskning av tidigare antaganden kring *Actus Tragicus* tillkomst och första framförande. Det hedrar Franke att han är försiktig nog att inte binda sig till den ofta framförda tesen att kantaten skrevs för en begravning, men som ung svensk forskare hade det gynnat honom att hålla sig uppdaterad kring flera redan givna presentationer av Tatlows forskning. Förvånande nog lyser även hennes tidigare publikationer med sin frånvaro i hans bibliografi.

Som helhet kan Frankes bok rekommenderas till en bred allmänhet, till körsångare, präster eller till kyrkomusiker som vill få en introduktion till befintlig kunskap om Bachs *Actus Tragicus*. Som sådan fyller boken troligen en viktig funktion. Inför framtiden vore det värdefullt om Frankes energi att sammanställa litteratur också kombinerades med en mer genomarbetad egen framställning och modet att framträda med egna slutsatser. En redaktör skulle kunna ha givit den aktuella texten ett större fokus och läsvärde, genom att arbeta bort återkommande irrelevanta utvecklingar och en tendens att blanda högt och lågt, samt att ställa välgrundade tolkningar och ren amatörvetenskap sida vid sida bland de anförda "auktoriteterna". Den avslutande källförteckningen har en del problem, främst

kring åtskillnader mellan tryckta och digitala källor, samt rörande referenser till internet (där angivande av datum för nedladdning även är en omistlig del i ett vetenskapligt förhållningssätt). All litteratur som anförs i bokens fotnoter återfinns inte i källförteckningen, av någon oklar anledning.

Jonas Lundblad

LAURA HELLSTEN

Through the Bone and Marrow: Re-examining Theological Encounters with Dance in Medieval Europe

Turnhout: Brepols, 2021. 372 s. ISBN: 978-25-0359-496-5

Through the bone and marrow: Re-examining theological encounters with dance in Medieval Europe är en avhandling inom ämnet systematisk teologi framlagd vid Åbo Akademi. Dess yttersta syfte är att verka som en ”conversation starter” genom att ställa nya frågor till tidigare forskning och redan känt material. Ämnet för avhandlingen är dans i teologisk och liturgisk kontext, ett område som tidvis debatterats hårt och där i likhet med användningen av instrument i liturgin ingen konsensus nåtts. Avhandlingen syftar till att undersöka hur tidigare forskning kring dans i kristna traditioner i västkyrkan har argumenterat för om detta förekommit eller ej inom liturgin samt att undersöka vilka narrativ som dominerat diskussionerna om dans i teologiska texter och historiska beskrivningar. Här granskas i huvudsak texter som skrivits av fem olika författare mellan åren 1895 och 2002 som Hellsten menar skapat ett dominerande narrativ för synen på dans i kristna kyrkor: Lilly Grove (*Dancing*, 1895), G.R.S. Mead (*Sacred Dance in Christendom*, 1926), Louis Gougaud (*La danse dans les églises*, 1914), W.O.E Oesterley (*Sacred Dance in the Ancient World*, 2002) och Hugo Rahner (*Man at Play*, 1967); med andra ord ett tidsspänn över 100 år. Ytterligare ett syfte är att visa hur olika narrativ inom främst teologi har gett upphov till olika epistemologiska, metodologiska och konceptuella förståelser av dans. Hon formulerar detta som: Hur är bristen på djupare kunskap om dans i kyrkor i västkyrkan

idag formad av hur tidigare forskning utförts? Det tredje syftet är erbjuda ett korrektiv till diskussionen i tidigare forskning om relationen mellan dans och teologi. På så vis blir Hellstens avhandling en text som vill lägga sakförhållanden till rätta. Redan här skönjs en tydlig agenda. Ytterligare ett syfte är att genom studier av källor till tre olika exempel på medeltida dans föreslå ett epistemologiskt och metodologiskt ramverk för hur historiska studier om dans och teologi kan konstrueras. Som mellanstationer i avhandlingen finns fältanteckningar och reflektioner från dansworkshops eller dans i liturgiska sammanhang som Hellsten deltagit i eller lett. Avhandlingen interfolieras även med delar där undersökningen liknas vid ben och ligament i den dansande kroppen, ibland kopplat till hennes egen förförståelse som dansare och eget fältarbete bland utövare av religiös dans idag. Kroppen används även som metafor för att illustrera de felande länkar och obehandlade forskningsfrågor som Hellsten menar karakteriserar tidigare forskning.

Det dominerande tolkningsbegreppet utgörs av Charles Taylors idé om *the social imaginary*. Med detta avses idéer, berättelser, legender och praktiker som delas allmänt, och vilka människor tar för givet. Detta uttrycks ofta inte i teoretiska termer och möjliggör därför en brett delad legitimitet för dessa praktiker. Social imaginary är ett tolkningsredskap som appliceras både på historiskt material och på tidigare forskning. På så vis blir det en genomgående röd tråd och fungerar som allomfattande tolkningsverktyg väl. Tolkningen av materialet utgår från en kritisk hermeneutisk ansats. Där tillämpas begreppen misstankens och barmhärtighetens hermeneutik i syfte att förstå vilken roll som dans kan ha spelat i det medeltida samhället och vilken mening medeltida dansare kan ha funnit med att dansa. Även fenomenologi tillämpas och där stödjer sig Hellsten främst på dansaren och religionsvetaren Kimerer LaMothe som menar att dans är en form av religion. Hellsten ger även ett semiotiskt perspektiv på sin undersökning när det gäller att tolka medeltida avbildningar av det som kan uppfattas som dans. Där bygger hon på ett material med omkring 400 avbildningar som hon själv samlat in vid besök på muséer i flera olika

länder vilka enligt Hellsten visar dans eller dansliknande rörelser. Besöken har gjorts som vanlig museibesökare i utställningarna, och inget arbete har gjorts i muséernas samlingar.

Avhandlingen utgörs av två huvuddelar. Första avdelningen är betitlad "Earlier research and its shortcomings" och utgör en granskning av tidigare forskning (i huvudsak de fem titlarna nämnda ovan) och dans i och kring kyrkor. Titeln är talande för bokens anslag i stort: Hellsten menar att tidigare forskning medvetet eller omedvetet missförstått dans under medeltiden eller så har de som haft något att säga till dess försvar blivit missförstådda.

Avhandlingens andra huvuddel heter "Dancing in and around Churches". Här vänder sig Hellsten till hermeneutiken och fenomenologin och gör bruk av det bildmaterial hon samlat in. Ingen metod redovisas för hur urvalet skett och vad som är mer allvarligt är att ingen metod redovisas för hur tolkningen av bilderna skett. Istället är det Hellstens upplevelse för vad som kan tolkas som dans på avbildningarna som blir ledande för vilket material som samlats in och hur det bör tolkas snarare än att bygga på en teoretiskt förankrad tolkningsmodell. I denna del behandlar Hellsten särskilt bollspelet pilota och dess användning i liturgiska ceremonier, dans i samband med Corpus Christi-festen samt det liturgiska dramat Feast of Fools. Corpus Christi behandlar särskilt lekmännens förmodade dans utanför kyrkan exempelvis som del i processioner. Hellsten diskuterar bland annat i detta avsnitt hur enkla dikotomier som sacred/profane och religious/civic hindrar vår förståelse av dessa fenomen på ett korrekt sätt.

Hellsten bygger upp en rik och intressant teoretisk tolkningsbas för sina resultat som dock inte tillämpas i hela sin potential. Den barmhärtighetens hermeneutik som hon hänvisar till i diskussionerna av tidigare forskning hade kunnat hjälpa till att nyansera bilden av vad och hur man skrev vid en viss tidpunkt. Snarare får alla tidigare forskare och författare en släng av slevan medan hon i liten utsträckning diskuterar deras roll i sin samtid och sin vetenskapliga kontext. Den flitigt citerade Louis Gougaud som får klä skott för en repressiv syn på dans är katolsk präst, och en sådan hemvist har

naturligtvis betydelse för hur en sådan person både uttrycker sig och har för syn på fenomenet när man år 1914 uttalar sig som representant för katolska kyrkan i en tid långt innan Andra Vatikankonciliet.

Ett annat mer centralt problem för förståelsen av hela avhandlingen är att dans inte någonstans definieras. Var övergår de mer liturgiskt kodade rörelserna såsom korstecken, knäböjande, prostration etc. i rörelsemönster som kan tolkas som dans? Recensentens tankar förs till benediktinerna vilka talar om den benediktinska dansen, vilket avser en i liturgin inskriven kroppslighet. Denna dimension saknas i avhandlingen. De för medeltida liturgi helt centrala processionerna som kan länkas till dans diskuteras i korthet i den senare delen av avhandlingen men diskussionen hade behövt förekomma långt tidigare som ett fundament för undersökningen. Dessutom så blir liturgi inte heller definierat och på så vis uteblir två viktiga positionsbestämningar vilket stundtals gör det svårt att följa argumentationen. Detta är ett avgörande problem för förståelsen av texten och författaren bidrar på så vis själv till att upprätthålla den dikotomi hon vill granska.

Dans i viss liturgisk praxis menar Hellsten var något som mötte alla typer av människor under medeltiden. Varför detta inte har synliggjorts i tidigare forskning sammanfattas i avhandlingens avslutande del som beroende på de tolkningsmodeller ("interpretative frameworks") som har använts. Hellsten menar att hennes studie avslöjar att och hur en "diseased social imaginery" konstruerats runt en kristen kulturell hegemoni, och att en rasifierad blick intill denna dag förvränger synen för att kunna upptäcka dansens betydelse för kristna grupper både idag och i det förgångna. Dansen hade ett syfte att heliggöra tid och plats. Genomgående i Hellstens text är den dikotomi hon menar härskar mellan kropp och själ och som upprätthålls genom hur forskningsvärlden och våra utbildningssystem är utformade. Hon argumenterar istället för ett mer naturligt flöde mellan ämnesområden och för hur kroppsligheten kan få ta plats inom de etablerade ämnesdisciplinerna.

Avslutningsvis så använder Hellsten sina resultat om dans i medeltidens kyrka för att argumentera för hur vi idag kan använda oss

av denna kunskap för att revitalisera liturgin men också som ett meditationsverktyg samt för att motverka vår tids upptagenhet med det mätbara. Detta vidgar Hellsten till en uppmaning till oss alla att dansa för att stärka känslan av närvaro, medvetenhet, känsloliv, samhörighet. Här rör sig avhandlingen från diskussion av medeltida texter, bilder och tidigare forskning in på aktivismens område till det korrektiv som hon utlovar i avhandlingens inledande delar. Hellsten drar sig inte för att vilja rätta vad hon menar är felaktiga synsätt idag. Ordvalen är starka där ordet "scrutinise" (rannsaka) förekommer ett stort antal gånger: Hellsten vill inte enbart kritiskt granska tidigare forskning utan även rannsaka den. Få finner nåd inför Hellstens rannsakande öga. En del av problemet med den kritiska inställningen till dansens förekomst i de medeltida sammanhang Hellsten granskar menar hon ligger i att vi förlorat kontakten med det förflutna och därmed med traditionen. Dessa perspektiv är dock inte framträdande i avhandlingens empiri. Här skrivs också fram att en orsak till att dans betraktats från en så ogin betraktelsepunkt kan vara att det smärtar för mycket att inse att det faktiskt förekom dans och att man inte kan exotisera det utan tvingas inse att det förekom bland de som gick före oss i vår egen kultur. I denna avslutande del görs ett brett angrepp på tidigare felaktiga narrativ och vad dessa felläsningar kan bero på.

Och det är denna avslutande del som ska ses som start på den diskussion som Hellsten vill initiera. Dock görs detta från en så tydligt positionerad aktivistisk synvinkel och med ett så problematiskt förhållande till källorna att det är svårt att gå in i en diskussion och verkligen få syn på något nytt. Istället erbjuds vi Hellstens glasögon med dess snäva vinkling som redan gjort tolkningen åt oss.

Karin Lagergren

MATTIAS LUNDBERG, MARIA SCHILDT
OCH JONAS LUNDBLAD (RED.)

Lutheran Music Culture: Ideals and Practices

Berlin: De Gruyter, 2022. 325 s. ISBN 978-31-1068-060-7

Det är knappast en överdrift att påstå att Uppsala universitet intog en ledande ställning i det musikvetenskapliga uppmärksammandet av reformationsjubileet 2017. Den internationella konferensen *Lutheran Music Culture*, som anordnades av musikvetenskapliga institutionen vid nämnda universitet, resulterade i två betydelsefulla bidrag till den kyrkomusikaliska forskningen: dels den omfattande konferenspublikationen *Celebrating Lutheran Music: Scholarly Perspectives at the Quincentenary* (Studia Musicologia Upsaliensis 29, 2019), dels den här recenserade antologin *Lutheran Music Culture: Ideals and Practices*, utgiven i serien *Arbeiten zur Kirchengeschichte* på det akademiska förlaget de Gruyter. Valet av denna publikationsserie signalerar en berömvärd vilja att förstärka samarbetet mellan musikvetare och teologer i den historiska forskningen om kyrkomusikaliska fenomen.

Begreppet *Lutheran Musical Culture*, som formulerats av redaktörerna, fungerar som teoretisk utgångspunkt för antologin. Begreppsbruket hämtar inspiration från ”Konfessionskultur” hos kyrkohistorikern Thomas Kauffmann och ”confessional culture” hos kulturhistorikern Bridget Heal. Dessa forskare har uppmärksammat spänningen mellan trossatser förmedlade av teologer och den friare utformningen av konfessionell kultur och identitet i det tidigmoderna samhället. Enligt Heal och redaktörerna för antologin gäller det att utforska varför ”luthersk konfessionell (eller musikalisk) kultur och identitet [...] uttrycktes på bestämda sätt på bestämda tider och platser” (ss. 10–11; översättning av recensenten). Intresset koncentreras på ”sambandet mellan självupplevd luthersk identitet och hur dess förmodade grundsatser reglerar och främjar musikaliska praktiker” (s. 9; översättning av recensenten). Detta kunskapsintresse öppnar portarna för en mångfald av källtyper och forskningsmetoder.

Artikelsamlingen har en kronologisk uppställning med stormännen Martin Luther, Johann Mattheson, Johann Sebastian

Bach, Felix Mendelssohn och Oskar Söhngen som portalgestalter för var sitt århundrade. Dietrich Korsch och Eyolf Østrem ringar in det egenartade i Luthers musiksyn. Robin A. Leaver lägger fram en ny tes om prästens och körens roll i introducerandet av psalmsång på folkspråket i Wittenberg på basen av en kritisk granskning av reformationstida musiktryck. Med utgångspunkt i det rika liturgiska livet vid Maximilian den förstes hov visar Grantley McDonald hur möjligheterna att utföra konstfull polyfon liturgisk musik försvagades som en följd av att avlatshandeln avskaffades och trots Luthers välvilliga inställning till dylik repertoar. Dock framkallade reformationen ett behov av flerstämmig vokalmusik på folkspråket. *Zehen deutscher Psalm Davids* (1551) av Johann Reusch är föremålet för Maria Schildts artikel, där hon ur ett bokhistoriskt perspektiv undersöker denna första tryckta tyskspråkiga samling psalmmotetter, vars stämböcker förvaras i Stockholm och Uppsala.

1700-talets kyrkomusik och dåtida kyrkomusikaliska uppfattningar avhandlas i fyra artiklar. Joyce L. Irwin undersöker begreppet glädje hos musikteoretikern och tonsättaren Johann Mattheson i relation till Luther. Ruth Tatlow är intresserad av taktantal och proportioner som uttryck för enhet och symmetri i musikverk av J.S. Bach och hans samtida. Kunskapen om talförhållanden och därmed förknippad symbolik var ett arv från senantikens och medeltidens spekulativa musikteori som fortlevde i de tyska latinskolornas undervisning och ingick i de tyska barocktonsättarnas allmänbildning. I bokens andra artikel om Bach granskar Pieter Dirksen kompositionsteknikerna motrörelse och spegelfuga som uttryck för barmhärtighet och ånger. Det är välkommet att Mattias Lundberg uppmärksammar svensk musikhistoria i denna vad innehållet beträffar tyskorienterade antologi. Han lyfter fram orgelpredikningar som försvar av luthersk kyrkomusik i miljöer präglade av misstankar mot reformerta och pietister.

Det längsta bidraget i boken ägnas teologen Oskar Söhngen, den kontroversiella chefsideologen för 1900-talets tyska kyrkomusikaliska reformrörelse. Jonas Lundblad analyserar Söhngens omfattande kyrkomusikaliska skriftställeri bl.a. i relation till nationalso-

cialistisk diskurs, men framhäver också dennes roll som förespråkare för tidsenlig kyrkomusik av hög konstnärlig kvalitet, en insats som påverkat musiklivet även i de nordiska nationalkyrkorna.

Av innehållet bör ytterligare nämnas Michaela G. Grochulskis receptionshistoriska undersökning av Felix Mendelssohns symfoni *Lobgesang*, op. 52, samt Chiara Bertoglios studie av romersk-katolska kyrkans och Lutherska världsförbundets gemensamma deklaration om rättfärdiggörelseläran (1999) som kyrkomusikalliskt redskap. Efterord av John Butt samt tre färska översättningar av förord författade av reformatorerna Luther, Bugenhagen och Melancton rundar av helheten.

Lutheran Music Culture: Ideals and Practices är en utmärkt redigerad bok av hög vetenskaplig kvalitet och ett viktigt bidrag till teoriutvecklingen inom det kyrkomusikhistoriska forskningsfältet. Tyvärr motsvarar den gråa, asketiska pärmen inte det rika innehållet i boken.

Peter Peitsalo

MARIA BRYNIELSSON (RED.)

Metaller i helig tjänst

Växjö stift: Växjö, 2019. 191 s. ISBN 978-91-8855-337-9

Under de senaste åren har det utkommit flera böcker av handboks-karaktär om de föremål och textilier som finns i Svenska kyrkans kyrkobyggnader runt om i landet. Dessa böcker fyller en viktig roll för att öka kunskapen om vilken funktion och innebörd sådana föremål och textilier har och har haft i gudstjänstlivet. Det är också betydelsefullt att lyfta fram dem som en central del av kyrkans historia och det gemensamma kulturarvet, värda att bevara och vårda med tanke på kyrkans framtid och kommande generationer.

År 2019 utkom ytterligare en bok av sådan karaktär, *Metaller i helig tjänst* utgiven av Växjö stift. I centrum står kyrkliga föremål av alla de slag med det gemensamma att de är tillverkade av metall och används eller har använts i kyrkor inom detta stift. Boken tar sin utgångspunkt i den inventering av kyrkliga föremål i metall

som Växjö stift genomförde 2007–2020. Utifrån inventeringen är boken disponerad i tvärgående teman.

Bokens redaktör Maria Brynielsson är stiftsantikvarie i Växjö stift och författare till flera av bokens texter. Övriga författare är biskopar och präster, förtroendevalda och församlingsmedlemmar, konservatorer och metallhantverkare av olika slag. De trettiotal texterna ger utifrån sina olika perspektiv en bred bild av kyrkliga föremål av metall såväl generellt sett som med särskilt fokus på Växjö stift. Valet att låta många röster tala innebär att bokens texter inte bara har olika innehåll och perspektiv utan också olika karaktär, vilket är ett medvetet val som blir en tillgång i boken.

Det stora antalet texter ger boken en innehållsrig bredd medan fördjupningen får stå tillbaka. Det senare är visserligen synd, men detta kan kompenseras genom annan litteratur (boken innehåller en relativt omfattande litteraturlista). Här har man istället valt ett grepp som ska intressera läsare med potentiellt sett olika ingångar till ämnet – såväl kyrkligt intresserade och verksamma som de som har ett intresse för hembygden och hantverket. Texterna har ett folkupplysande perspektiv och behandlar föremålen utifrån det kyrkliga kulturarvet, bruk, funktion, tillverkning, skötsel och konservering.

Vissa texter behandlar övergripande aspekter så som metaller i bibeln och i kristet gudstjänstliv, metaller i kyrkligt kulturarv och metallers roll i samband med livets högtider. Andra texter sätter fokus på föremålstyper så som kyrkklockor, kyrkgrindar, kyrktakens drakar och tupper, kyrkportar med metallbeslag, ljusbärare, kräklor, biskopskors och föremål relaterade till nattvarden. Ytterligare andra texter låter lokala exempel i stiftet få kliva fram utifrån historiska händelser eller skrönor.

Boken innehåller ett imponerande stort antal bilder, de allra flesta av mycket god kvalitet. Bildmaterialet bidrar till att lyfta fram och åskådliggöra den bredd av föremål och perspektiv som boken behandlar. En genomtänkt och effektiv layout gör att ett stort antal föremål kan presenteras i bild, med beskärningar som sätter detaljer i fokus.

Metaller i helig tjänst är ett bra exempel på när kyrkans historiska

och nutida föremål får belysas ur olika perspektiv i ett folkupplysande syfte. Det vore intressant att få se fler böcker av denna karaktär.

Stina Fallberg Sundmark

HELEN ROSSIL

Kingotone og Brorsonsang – Folkelig salmesang i Danmark: Fra salmebøger og lydindspilninger

Diss. Institutionen för musikvetenskap, Uppsala Universitet, 2022. 348 s. + CD.
ISBN 978-91-5131-443-3

Avhandlingen *Kingotone og Brorsonsang – folkelig salmesang i Danmark: Fra salmebøger og lydinspelningar* av Helen Rossil är en studie vars övergripande syfte är att synliggöra en hittills oskriven del av dansk psalmsångshistoria. Materialet utgörs av inspelningar av danska grupperingar som in på 1900-talet sjöng ur psalmböcker och sångböcker som officiellt gått ur bruk. Rossil undersöker hur dessa medlemmar sjunger sin tro, sin historia och sin gemenskap. Ingången är dels musiketnologisk där Rossil utgår från tankemodellen *musik som kultur*. Den andra ingången är hymnologin och dansk psalmbokskultur, utgående från kyrkohistorikern Thomas Kaufmanns begrepp konfessionskultur. Med detta sätts psalmsångens musiketnologiska dimension samman med både religionsvetenskap, kyrkohistoria, teologi och hymnologi, där hymnologin är avsedd att verka i en mer process- och praxisorienterad etnologisk riktning. Med detta landar Rossil i en etnohymnologisk position, ett uttryck myntat av musikvetaren Anders Dillmar, vilket innebär en musiketnologisk bestämning av den hymnologiska forskningen. En övergripande önskan med den teoretiska förankringen är att närma sig eller kanske till och med skapa en psalmsångens fenomenologi.

De teoretiska fundamentet bryts ner i tre större frågor:

- 1 Den folkliga psalmsångens traditionens kännetecken och förändringsprocesser.
- 2 Hur psalmsången uttrycker religiös uppfattning och hur den fungerar som gemenskapsfrämjande aktivitet.

3 Medieringens möjligheter och gräns i de inspelade psalmsångerna.

Det skriftliga materialet utgörs dels av biskop Thomas Kingos (1634–1703) psalmbok från 1699 som var i officiellt bruk fram till 1798, men som i praktiken levde kvar långt in på 1900-talet. Det andra materialet består av två pietistiska sångböcker: *Troens rare klenode* från 1739 och *Svane-sang* från 1765 med poesi av prästen Hans Adolph Brorson (1694–1764), i avhandlingen kallade ”brorsonsånger”. Brorsonsångerna sjungs till kända melodier, det vill säga kontrafakter, och utgör ingen psalmbok utan brukades i främst pietistiska kretsar i Brorsons samtid. Efter hans död föll den i glömska utom i vissa kretsar och upplevde sedan en revival vid 1800-talets mitt. De båda sångböckerna brukades delvis i samma miljöer men utgör egentligen olika typer av material. Dessa båda material finns i en betydligt större värld av dansk andlig sång- och psalmbokskultur där i synnerhet Thomissøns psalmbok från 1569 spelar en viktig roll i Rossils undersökning.

Den klingande empirin utgörs av inspelningar i miljöer där denna sång levt kvar. Inspelningarna är gjorda från 1933 fram till 1995 av fem manliga insamlare med skilda bakgrunder, olika tekniska förutsättningar för sina inspelningar, olika intresseområden etc. Det är med andra ord ett fältarbete som försiggått i arkivet. Totalt analyseras i avhandlingen c:a 20 timmars inspelat material, vilket resulterat i fyra fallstudier.

Ur det ovan redovisade tre övergripande frågorna urskiljer Rossil ett antal som hon kallar psalmsångens facetter eller teoretiska vinklar som också styr undersökningen:

- 1 Psalmsång som praxis: Här ansluter sig Rossil till Christophers Smalls vidsträckta ”musicking”-begrepp där aktiviteten snarare än artefakten musik framhävs. Här nämns i synnerhet ljudinspelningar där man kan höra vad sångarna faktiskt gör inte bara melodiskt utan även performativt.

- 2 Psalmsång som handling: Musiken bär och förmedlar sin egen betydelse vilken kommuniceras genom en stil i vilken sångarna är insocialiserade. Musik har alltså en meningsbärande potential där Rossil undersöker musikalisk handlingskraft.
- 3 Psalmsång som gemenskap och konflikt – socialt deltagande: Här vilar Rossil på musiketnologen Thomas Turinos begrepp ”deltagande musicerande” / ”participatory performance”, vilket blir ett genomgående viktigt tolkningsverktyg. Hos den deltagande musikern finns ingen skillnad mellan utövare och publik. Istället eftersträvas maximalt deltagande och gemensam social interaktion bland de närvarande.
- 4 Psalmsång som kollektivt minne: Rossil använder sig här av sånghistorikern Kirsten Sass Baks begrepp ”remembered singing”, vilket här blir den lins genom vilken Rossil ser på den inspelade psalmsången. Inspelningarna reflekterar en ihågkommen snarare än en levande tradition. Rossil utvecklar detta till att även innefatta att sånghandlingar kan fungera som en minnespraxis som ingår i sångarnas kollektiva identitetsskapande där historia och minne samspelar. Där blir psalmboken en möjlig minnesplats vilken bidrar till att upprätthålla identitet och kollektivt återskapa i ritualiserade former, snarare än att återkalla eller rekonstruera den.
- 5 Psalmsång som trosutövning och religiös erfarenhet: Här strävar Rossil efter att hitta en balans mellan det mer abstrakta teologiska tänkandet och den rent känslomässiga upplevelsen. Rossil koncentrerar sig på sångarnas egna upplevelser så som de kommer till uttryck i den inspelade sången. Med detta landar Rossil i en fenomenologisk positionering där människors religiösa erfarenheter varken kan förklaras eller bortförklaras, utan erkänns.

Dessa fem facetter utgör den teoretisk-metodologisk grunden för undersökningen. Grundläggande är uppfattningen att det inspelade materialet i sin helhet är en musikalisk, social och religiös praxis inom vilken sångarna kan handla. Detta kallas i avhandlingen för

sånghandling och utmynnar i två axlar: en diakron axel: sångens förändringsprocesser och religiösa och sociala betydelseskapande som finns i ett minnes- och traditionsperspektiv, och en synkron axel: de deltagandes musikaliska interaktion, och det sociala och religiösa betydelseskapandet mellan sångarna.

I den första fallstudien analyseras och diskuteras de muntliga förändringsprocesser som vokal liturgisk och konfessionell minnespraxis ger upphov till i vidmakthållandet av Kingos psalmbok i inspelningar från församlingsmedlemmar på den lilla sydfynska ön Lyø. Psalmerna betraktas som en enhet av text och melodi med liturgisk funktion och dess funktion blir att sjunga sin dåtid inom gemenskapen.

I den andra fallstudien analyseras inspelningar från De stærke jyder, vilka är Danmarks äldsta väckelserörelse för vilka sången ur Kingos psalmbok utgör grunden för deras existens. I denna fallstudie analyseras det synkrona perspektivet utifrån frågan ”Hur kan musikaliska och vokala strukturer förmedla Guds rena ord?” och det diakrona genom att Kingosången undersöks som minnespraxis. I detta kapitel introducerar Rossil begreppet psalmsångsmotorn vilket är att förstå som en groove, en regelbunden puls som är suddig/oklar, men som tillsammans med sångens många olika accentueringar gör det till ett av de mest framträdande stildragen i De stærke jydernas Kingosång.

Den tredje fallstudien presenterar en tredje Kingotradition från Kristelig Luteransk Trossamfund. De skiljer sig från de två föregående genom att de inte tillhör danska folkkyrkan (de blev uteslutna 1863 på grund av konflikter som i synnerhet gällde dopsynen) samt att de fortfarande existerar som aktiv kyrklig gruppering. Inspelningen har gjorts vid ett tillfälle år 1995 i en 90 minuter lång inspelning. Här lyfts ett vertikalt traderingsmönster fram vilket betyder överföring från en generation till nästa utan väsentlig yttre påverkan. ”Ältning” är metaforen Rossil använder för att beskriva traditionen och tilläggnan av ordet.

Den fjärde och sista fallstudien behandlar det andra huvudspåret i dansk folklig psalmsång: Brorsonsången, här hos Indre mission i

Harboøreområdet genom inspelningar gjorda mellan 1959–1967. En viktig aspekt är att Brorsonsången inte var isolerad på samma sätt som Kingosången utan mer utbredd. Dock är det i detta område som den levtt kvar. Kapitlets fokus utgörs av sångens kraft som förnyelseredskap. Harboøresångens synkrona axel i dess vokala och performativa drag belyses för att få inblick i hur sången fungerat som uttrycksform för religiös och social gemenskap i denna särskilda miljö.

Sammanfattningsvis kan sägas att samtliga miljöer kan betecknas som socialt och i viss mån geografiskt isolerade. Alla församlingar utom Kristelig Luteransk Trossamfund finns inom danska folkkyrkans ramar. Rossil beskriver genom dessa fallstudier en motkultur som växte fram under 1800-talet mot den officiella mer standardiserade kyrkosången. Motströmningen utgick från Kingos psalmbok, och parallellt i väckelsemiljöer uppstod en församlingstradition med Brorsonsånger. Dessa psalmböcker fick en slags kanonisk status och bidrog till identitetsskapande och en stärkt gemenskap.

De begrepp som framstår som de viktigaste analysredskapen blir efter läsningen: psalmsången som minnespraxis samt de diakrona respektive synkrona perspektiven vilka visar sig utgöra goda analysredskap. Tillsammans med det deltagande perspektivet utgör de undersökningens största fördelar. Här pekar Rossil på enskilda människors möjlighet att själva handla genom psalmsång och hon menar att hon saknar detta synsätt av psalmsångens kraft i nutidens kyrkomusikaliska debatt.

Andra perspektiv som kunnat göra studien mer transparent gäller metod. Metodfrågor är ofta framträdande i musiketnologiska studier, och här hade en fördjupad diskussion varit välkommen. Rossil pekar själv på att de olika förutsättningarna i de fyra olika miljöerna ger olika analytisk potential vad gäller analys av synkront respektive diakront, vilket lägger olika stor vikt vid olika delar av vilka av psalmsångens facetter. Detta ger en metodpluralism som möjligen kan upplevas som en splittrande kraft i analysen.

Att göra fältarbete i arkiven kräver en stor mängd överväganden när forskaren måste förhålla sig till ett material utvalt av någon

annan. Rossil redogör väl för de olika insamlarnas bakgrund och förhållande till de miljöer de dokumenterat. Genom avhandlingen framskymtar flera metodologiska problem med att inte fritt kunna välja det material man analyserar eller många frågor kring insamlingsituationerna som inte kunnat ges svar på. Detta hade gärna kunnat få utvecklas. Vidare hade materialet kunnat diskuterats än tydligare för det är nu svårt få tydligt grepp om exakt hur stort materialet är. En samlad och tydlig materialgenomgång hade gjort det lättare att orientera sig i empirin.

Framställningen stöds av ett stort antal musikexempel och transkriptioner av inspelningarna som stödjer argumentationen. Dessa är tyvärr en av avhandlingens svagaste punkter där en bättre layout hade gjort dem läsvänligare och tydligare samspelat med texten till en övertygande helhet. Den metodologi som styr transkriptionerna redogörs inte heller för. Detta gäller både val av psalmer och val i själva transkriptionerna avseende till exempel rytmik och intonation.

Avhandlingen slutar något abrupt där en generös avslutande och sammanfattande diskussion där de olika delstudierna diskuterades och jämfördes utförligt varit välkommen. Den generöst tilltagna begreppsapparaten kunde här också sammanfattas i förhållande till det studerade materialet liksom metodens möjlighet och gränser i förhållande till materialet. Men här finns å andra sidan rika möjligheter till flera intressanta artiklar där detta kan utvecklas.

Dessa anmärkningar till trots så tar de inte bort något från en väl genomförd undersökning med många intressanta iakttagelser. Det kan konstateras att Rossil undersökt ett mycket intressant material där hon visat fin förståelse för den religiösa och liturgiska dimensionen i psalmsången och dess relation till utövarna. Empirin genomkorsas noggrant i jakt på allt som kan berätta om sånghandlingarnas meningsskapande. Den teoretiska grundvalen som läggs är ett fundament som kan inspirera till andra studier av sång i religiösa kontexter vilket är en stor styrka med detta arbete. Rossil återvänder ständigt till sånghandlingen som centrum för sin undersökning och i relation till inte bara sångarna utan deras livsvillkor, vilket ger avhandlingen en tydlig musiketnologisk prägel. Till detta läggs rikliga

redogörelser för hymnologiska spørsmål och samfundstraditioner. På så vis är avhandlingen ett uppfriskande och berikande bidrag till både hymnologi och musiketnologi och därmed etnohymnologin.

Karin Lagergren

KATHERINE G. SCHMIDT

Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Sacramental Imagination

Lanham, Maryland: Lexington Books/Fortress Academic, 2020. 175 s.
ISBN 978-1-9787-0162-5

Med tanke på titeln på denna bok – *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Sacramental Imagination* – och hur publikationer som handlar om digital teologi tenderar att vara upplagda vill läsaren inleda recensionen med att tydliggöra vad Katherine G. Schmidts bok inte är. Den är inte ännu en utläggning om hur internet kommer att lösa alla kyrkans problem och hjälpa henne att nå de annars hopplöst förlorade yngre generationerna. Den är inte ännu en beskrivning om hur digitaliseringen hotar mänsklig gemenskap och Guds sanning och att kyrkan måste vara ett motgift och en motkultur. Den är inte ännu en praktisk vägledning till hur man kan bedriva församlingsverksamhet med hjälp av de senaste digitala verktygen. Bland alla frejdiga ”how-to”-beskrivningar och onyanserade utopiska eller dystopiska resonemang står den här boken ut som en mycket gedigen teologisk reflektion över digital kultur och dess relation till kyrkan i ett katolskt perspektiv.

Just förankringen i en viss kontext och kyrkotradition är en av de saker som gör den här boken så läsvärd. Digital teknologi är till sin natur transkulturell (hårdvara och mjukvara är sig ganska lika världen över) och därmed får digital teologi också ofta en kultur- och kyrkotraditionsöverskridande karaktär. Schmidt utgår istället från en specifik plats (USA) och en specifik kyrkotradition (katolska kyrkan) i sin analys av förhållandet mellan digital kultur och teologi, vilket gör analysen nyanserad, detaljerad och högtintressant.

Bokens kärna är den fruktbara dialogen mellan teologi och di-

gital kultur, där teologiska kategorier får belysa internet och den digitala kulturens kategorier får belysa kyrkans liv. Schmidt börjar i teologin och ger en initierad översikt av diskussionen om internet i ett katolskt perspektiv. Hon finner att diskussionen till övervägande del utgår från ecklesiologi och inkarnation; två läror som är intimt sammanbundna med varandra: ecklesiologi är inkarnatorisk och inkarnationen får ecklesiologiska konsekvenser. Här kommer katolska teologer dock ofta till slutsatsen att internet är okroppsligt (eller i alla fall inte lika verkligt) och inte tillåter verklig gemenskap. De hamnar därmed ofta i binära kategorier där verkligt och virtuellt ställs mot varandra, som bygger på antagandet att den version av förkroppsligande som uppfattas som ”verkligt” skulle vara omedierat.

Schmidt vänder därför på kuttingen och pekar på hur erfarenheten av internet kan hjälpa moderna människor att förstå avgörande aspekter i katolskt tänkande: att religion alltid är medierad. Enligt Schmidt har mediering alltid funnits i katolsk lära, det är kyrkans hermeneutik och en central kategori för att förstå sakramentalitet. I ett längre resonemang visar hon på paralleller mellan medieteoretiska beskrivningar av vad internet ”gör” när det medierar och katolska kyrkans sakramentalteologi. Internet ställer människan i spänningsfältet mellan immediacy (längtan efter omedelbar närhet som gör att människor tar till medier för att uppnå det) och hypermediacy, (medvetenheten att mediet alltid står i vägen för det omedelbara mötet). På liknande sätt förmedlar sakramenten Guds närvaro, samtidigt som de påminner om att det alltid finns en frånvaro i närvaron. Kristus är till exempel närvarande i nattvarens bröd och vin, men samtidigt är det ju inte samma typ av närvaro som vid tidens slut när människan möter Kristus ansikte mot ansikte. Insikten om frånvaro i närvaron ser Schmidt som en viktig teologisk kategori som katolska kyrkan behöver återerövra.

Inte minst för att det är en hjälp att komma bort från vad Schmidt kallar ”the pastoralist ideal”, där en allmän ”local turn” i form av en reaktion mot urbanisering och globalisering gifter sig med teologiska system som betonar den lokala gemenskapen och skapar en

idealisering av den lokala församlingsgemenskapen som kontrasteras mot det sämsta med social gemenskap online. På så sätt slipper kyrkans teologiska reflektion fastna i ”antingen frånvaro eller närvaro”, antingen online eller offline, och kan gripa sig an teologisk reflektion om ”frånvaro i närvaro” i en värld där det sociala livet präglas av hybriditet utan klara gränser mellan online och offline.

Den här läsaren finner kapitel 7 särskilt intressant. Där diskuterar Schmidt bidragande orsaker till att frånvaron i närvaron hamnat i skymundan och visar – med Henri de Lubacs teologi som exempel – hur de viktiga teologiska landvinningarna under Andra Vatikankonciliet på grund av förenklade tolkningar över tid lett till en överbetoning på den lokala gemenskapen och den eukaristiska samlings. Schmidt utforskar istället Louis-Marie Chauvets sakramentalteologi som en resurs för att förstå hur sakramentet gör närvarande men samtidigt alltid vittnar om en frånvaro.

I sitt resonemang plockar Schmidt också upp de Lubacs idé om att sociala gemenskaper kan utgöra ”ancillary spaces” (stödande utrymmen) som kan hjälpa människor att förstå vad kyrkan är. Schmidt visar att det har skett en ”suburbanization” av det amerikanska samhället vilket innebär att katolskt liv ser helt annorlunda ut idag jämfört med de Lubacs tid. Här kan man sörja att människor inte längre lever i täta, nära gemenskaper med byalaget och aktivt föreningsliv, men det ena behöver inte utesluta det andra. Man kan samtidigt försöka vara uppmärksam på om det har uppstått några nya ”ancillary spaces” i de nya sätten att vara social på. För Schmidt kan digitala miljöer få en sådan funktion, och i egenskap av sin liminalitet och överskridande karaktär kan de fördjupa förståelsen av exempelvis nattvarden.

Bokens slutkapitel vänder återigen på perspektiven. Erfarenheterna av det virtuella bär på en pedagogik som visar på något centralt i katolska kyrkans lära om inkarnationen och kyrkan. De återerövrade teologiska aspekterna har etiska implikationer och kan i sin tur hjälpa kyrkan att vägleda människor i en digital kultur som inte bara präglas av goda kvaliteter, utan också ofta bär på en konsumtionens och näthatets logik.

Virtual Communion är således ett gott exempel på teologisk brottningskamp med digital kultur där båda parter kommer ut väl-signade, och den här läsaren hoppas innerligt att många svenska teologer tar sig tid att läsa den och bli inspirerade till en liknande analys utifrån de kyrkliga och samhällsliga förutsättningarna som råder för svenskt gudstjänstliv.

Frida Mannerfelt

Timmarnas liturgi. Liturgia horarum. Tidegården enligt påven Paulus VI:s apostoliska konstitution *Laudis canticum* av den 1 november 1970. Band 1–4

Stockholm: Veritas, 2021. 7066 s. ISBN 978-91-87389-56-6

I *Dagens Nyheter* 2 mars 2023 väcker ledarskribenten Erik Helmerson nyfikenheten med en artikel under titeln ”Kyrkans bäst bevarade hemlighet”. Det handlar nu inte om en av kyrkan mörkad skandal eller liknande utan lite överraskande om den katolska kyrkans tidegärd – d.v.s. den form av böner som med Psaltaren som centrum genom tiderna har utgjort stommen främst i det dagliga andaktslivet i kloster och olika kommuniteter. Helmerson är själv katolik och beskriver sitt kanske första möte med denna tradition, ett möte som blir ett fiasko. Med en tidegårdsbok i handen försöker han förgäves hänga med i nunnornas rutinerade hantering av samma bok. ”Jag bläddrar i boken som om jag försökte släcka en brand. Men jag är förlorad”, skriver han. Kyrkans bäst bevarade hemlighet är för honom den skattkista som gömmer sig längst inne i tidegårdens ”labyrinth av falska dörrar, återvändsgränder och fallluckor”. ”Att korrekt be tidegården är hjärtskärande svårt”, summerar han. Femton år senare finner vi honom i samma situation med tidegårdsboken i händerna. Men nu har han knäckt koden. Själens jublar. Bredvid honom står en kvinna som desperat bläddrar fram och tillbaka i sin bok. ”Du är snart där, syster”, tänker Helmerson. ”Det krävs bara tro, hopp och ett femtontal år.”

Helmerson är inte ensam. Svårigheterna för varje novis är be-

tydande, och tidegårdens anspråk på att vara uttryck för en trosgemenskaps samfälliga bön krackelerar, åtminstone för den som uppfattar sig ställd utanför. Ingen nybörjare torde väl då se ett framtida femtonårigt bruk som ett rimligt alternativ för att kunna förstå och bruka boken.

Ändå ligger det något i Helmersons kommentar. Tidegården kräver något av brukaren inte minst därför att den är bärare av en ovanligt lång, komplicerad och detaljrikt smyckad tradition, som under århundraden ackumulerats och komprimerats i tidegårdens ordning, text och musik. Firningsämnen och därmed undantagen från den ordinarie ordningen är näst intill oändliga. Det bekräftas övertygande av en bläddring i den nya katolska tidegård som Helmerston hänvisar till.

Årskiftet 2021/22 togs den officiellt i bruk under namnet *Timmarnas liturgi*. Förlaga utgör den latinska tidegården *Liturgia Horarum* 1971. Bakom den svenska verket ligger ett omfattande och mångårigt översättnings- och bearbetningsarbete av professorerna Anders Piltz (text) och Anders Ekenberg (musik). Med sina 7066 sidor fördelade på 4 vackra röda band skiljer den sig avsevärt från den svenskkyrkliga tidegården från 2000 med dess 361 sidor. Att en nybörjarbläddring i detta stora material erbjuder svårigheter är inte svårt att förstå. Men redan en översiktlig bläddring med enskilda djupdykningar ger bilden av en näst intill oavbruten liturgisk fest även om stämningläget följer kyrkoårets skiftningar, också de mörka, och under hela verket ljuder en ständig bordunton av lovsång. Läsningen bjuder också med sina texter och sin musik på en perspektivrik resa genom den kristna kyrkans historia och tankevärld från tidigaste medeltid fram till våra dagar.

En förklaring till att *Timmarnas liturgi* är så mycket omfångsrikare än *Den svenska tidegården* 2000 är naturligtvis att den senare har en betydligt kortare tillblivelsehistoria. Ett första, man får säga försynt, försök att återknyta till det tidegårdsbruk som här försvann i spåren av reformationen togs först 1924. Då publicerade två östgötska präster, Arthur Adell i Stjärnorps och Knut Peters i Västra Tollstad, ett häfte med titeln *Evangelisk tidegård*. Det var

inte helt okontroversiellt. Det tidiga 1900-talet präglades av en misstänksamhet mot vad man såg som katoliserande tendenser, ett förhållande som också det ungefär samtidigt bildade Societas Sanctæ Birgittæ hade att kämpa med. Utgivarna fick därför försäkra att deras häfte byggde på evangelisk luthersk grund. För att göra en lång historia kort möttes detta häfte med entusiasm, främst inom svensk högkyrklighet, och utlöste en aktivitet där successivt nya och mer omfattande svenska tidegårdsutgåvor såg dagens ljus fram till den senaste av år 2000. Redaktör för denna var vår främste kännare av tidegårdens teologi och historia, den nu framlidne professorn Ragnar Holte.

Med samma innehåll, auktoriserat av Vatikanen, används nu denna dagsliturgi världen över. Men på en punkt träder det inhemska i dagen, nämligen i urvalet av de hymner som sjungs i nästan varje tidebön. Det svenska materialet omfattar 300 hymner och urvalsprocessen var enligt förljudande den kanske mest arbetskrävande.

Huvudparten av hymnerna utgörs av nyöversättningar av latinska texter från 200- till 1600-tal. För en större del av detta svarar framlidne docenten Alf Härdelin, följd av Anders Piltz. Härdelin krävde av sig själv strikt trohet mot originalet till innehåll och form. Jämför man till exempel hans översättning av den latinska texten *Conditor alme siderum*: ”Du himlaljusens skapare” med psalmförfattaren Anders Frostensons översättning i Den svenska psalmboken 1986: ”O du som himlens stjärnor tänt”, framstår skillnader i hållningen till originalet. Den förra är en nära återgivning, den andra en nära tolkning. Sammanfattande kan man säga att de betydelsebärande skillnaderna är få och marginella också i andra jämförbara texter.

Övriga hymner är i regel hämtade från senare tid. Överraskande är en viss koncentration till svenska texter från början av 1900-talet. En tidigare katolsk psalmboksredaktör, monsignore B. D. Assarsson, uttryckte i sin skrift *Psalmer för kyrkoåret* 1937 sitt missnöje med en då rådande tysk dominans. Nu kunde han botanisera i den nya svenska psalmbok som utkom samma år och där hämta

psalmer av J. A. Eklund, Edvard Evers, Natanael Beskow m.fl. Han säger sig se de lutherska psalmerna som ”delar av en andlig nationalegendom” vilka också rymde ”fundamentala katolska trossanningar”.

Det finns alltså en tradition av ekumenisk orientering i valet av hymner som nu tagits tillvara och utvecklats i *Timmarnas liturgi*. Det kan belysas med fyra nya exempel hämtade från vitt skilda tider, miljöer och konfessionella sammanhang. Det första, vesperhymnen ”Phos hilaron” (glädjefyllt ljus), från ortodox tidegärdsstradition är en av de allra äldsta kända kristna hymnerna och fortfarande spridd och brukad i den ortodoxa världen. Texten är en lovsång till Kristus som det ljus som återspeglar Gud. I viss ortodox praxis inrymmer vespern ett rituellt moment av ljusständning då denna hymn sjungs. I engelskspråkig litteratur kallas den därför gärna för ”the candlelighting hymn”. Den förmodligen första översättningen till svenska möter i sångboken *Communio*, sammanställd för det ekumeniska mötet i Stockholm 1925, där den ortodoxa representationen tilldrog sig särskild uppmärksamhet. För översättningen ”O helga nådeljus” svarade Jon Olof Söderblom, son till ärkebiskopen Nathan Söderblom, intiativtagaren till mötet.

Det andra exemplet, vesperhymnen ”Guds folk alltjämt en sabbat har att vänta”, är hämtat från svenskt 1800-tals frikyrkorörelse. Den är en bearbetning av texten ”Det står Guds folk en sabbatsvila åter” i häftet *Pilgrimstoner* 1884. Sången hör till den stora grupp som i frikyrkliga sångböcker samlats under rubriken ”Hemlands-sånger”. Där är himlen människans rätta hem dit pilgrimståget drar genom mödornas och sorgernas värld för att förenas med Guds folk i lovsång inför Lammet, allt efter Uppenbarelsebokens stora vision.

Det tredje är en svag men i anslaget och formen tydlig förebild till Anders Piltzs text från 2019, ”En balsam finns i Gilead”, en afro-amerikansk spiritual, ”There is a balm in Gilead, to make the wounded whole”, också från 1800-talet.

Det fjärde exemplet är från sent 1900-tal. Inte så få hymner i

Timmarnas liturgi har hämtats från det nytillskott som från 1960-talet skapades i förarbetet till *Den svenska psalmboken* 1986. Hit hör bl.a. Timmarnas liturgis hymn för påskafton, ”Vind sopar töcken i rymd”, skriven på ett nattflyg till Amsterdam 1961 av Olov Hartman. Färden för in i natten, scenen förvandlas plötsligt och utan förmedlande övergång till Kristi grav där förseglingen brister för ljuset en tredje dag. En vision bryter in, blandar sig med synintrycket av svepande skyar i mörkret utanför flygplansfönstret och blir till dikt. Hartman utmanade ett slags hymnkonvenans genom medvetet val av såväl metafor som nya rytmmönster och avsaknad av rim. ”Jag sökte inte jämvikt, harmoni, utan spänning mellan motsatser – jag såg ju hela tillvaron så.” Psalmen föreslogs men avvisades som för svår av 1986 års svenska kyrkomöte. Nu finns den alltså, som en av pärlorna i labyrintens skattkista.

Per Olof Nisser

Timmarnas liturgi. Liturgia horarum. Tidegården enligt påven Paulus VI:s apostoliska konstitution *Laudis canticum* av den 1 november 1970. Band 1–4

Stockholm: Veritas, 2021. 7066 s. ISBN 978-91-87389-56-6

I tillägg till Per Olof Nissers recension av dessa volymer (se ovan) ur textligt och teologiskt hänseende, bifogas här några kortare anmärkningar rörande de musikaliska aspekterna i *Timmarnas liturgi*. Till band 1 i utgåvan bifogas laminerade blad med återkommande psaltarpsalmer och cantica, samt – på separat blad – psalmtonerna. Här finns för psaltarpsalmerna fem *differentiae*, slutfall, för den åttonde tonen, fyra för den första, två vardera för den andra, sjätte och sjunde, en vardera för den tredje och femte. Dessa olika slutfall påverkas ju i hög grad av vilka antifonmelodier som sjungs före och efter psaltarpsalmen, och antifonernas melodier ingår inte i de fyra band som anmäls här. Dock framgår att det handlar om att göra volymerna kompatibla med befintliga utgåvor och sjungen praxis på olika håll i Stockholms katolska stift. För cantica finns som

brukligt en rikare form av psalmtonen per modus, här illustrerade med instruktioner både för *Benedictus* och *Magnificat*.

Den liturgiska nämnden för Stockholms katolska stift har gjort ett mycket noggrant och omfattande arbete vad gäller textunderläggningen i de sjungna texterna. Eftersom det är mycket få notbilder i de fyra banden för kyrkoåret, kan en potentiell tidegärdsbedjare först lockas att tro att redaktionsarbetet inte har krävt några större musikaliska insatser. Men envar som tänker efter och närmare granskar en slumpvis vald dag i volymerna – t.ex. Psalm 87 i torsdagens Laudes vecka III i Faste- och påskvolymen (II, s. 1163) inser snart vilket noggrant och subjektivt tolkande arbete som språkligt och prosodiskt nedlagts för att placera flexa (+), mediatio (*) med flera andra melodiskt och rytmiskt avgörande föredragstecken så att melodierna och det svenska språket drar jämnt.

I den första volymen finns en intressant allmän introduktion till tidegården, med viss betydelse både för musikalisk praxis och för teologiska och liturgiska perspektiv på sång och läsning (I, ss. 88–92). Här förespråkas att man bör ge företräde för sången vid stora festdagar ”[e]ftersom alla tideböner inte har samma betydelse”, vilket är rotat i en föregående insiktsfull och realistisk bedömning att det idag är svårt att få hela kyrkfolket, eller ens alla ämbetsbärare, att dagligen fira sjungen tidegärd på traditionellt sätt. I enlighet med Andra Vatikankoncilietts formuleringar påbjuds tanken på den gregorianska sången som ”den främste bland jämlikar” (*primus inter pares*). I den allmänna introduktionen förs också resonemang om antifonernas roll i tidegården, såsom ett slags prismor för fokuserad och ökad förståelse av psaltarversernas betydelse i det givna liturgiska sammanhanget (I, s. 62).

Det musikaliska arbetet med *Timmarnas liturgi* – lett av ordföranden för den katolska liturgiska nämnden, Anders Ekenberg – gör utgåvan mycket användarvänlig, och – vilket är viktigt i vår tid och för framtiden – möjlig att lämpa efter olika sångliga, liturgiska och rumsliga resurser. Genom hela utgåvan lyser viljan att få tidegården i högsta möjliga mån sjungen, men åtminstone läst,

där sångutförande av olika skäl inte är möjligt. Detta rymms inom begreppet ”progressiv högtidighet”, där man försöker etablera en mer gradvis än binär uppdelning mellan det sjungna och det lästa. Denna tanke är inte bara pragmatisk i samtiden och liturgiskt tillämpbar, utan även av äldre belägg att döma historiskt bestämd. Vi får föreställa oss även den lästa liturgiska texten före den modernt påbjudna och utlärd ”tysta inre läsningen”, som en förhöjd läsning, med alla de performativa innebörder detta medför i liturgiskt hänseende.

Mattias Lundberg

KERSTIN WIMMER

A Broken Hallelujah:

A Theology of Martin Luther’s Liturgical Simul

Diss. Københavns universitet. Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 94, 2022.
261 s. ISBN 978-87-93361-67-6

Med sin Ph.D-avhandling har Kerstin Wimmer tagit sig an ett viktigt och angeläget teologiskt tema. Hon behandlar liturgins potential att tillhandahålla uttryck för både klagan och lovsång. Tanken på ”a broken Hallelujah” kommer från Martin Luthers ordning för mässan 1523 (*An Order of Mass and Communion for the Church at Wittenberg*), mera känd som *Formula Missae*, och syftar på teologins växling mellan lidande och seger, död och liv och därmed på existentiella uttryck för förtvivlan och mod, klagan och glädje. Denna dubbla ton finns där samtidigt – som ett liturgiskt *simul* – och utgör enligt Wimmer nyckeln till förståelsen av Luthers liturgiska teologi. För många är kanske orden ”the broken Hallelujah” mera kända genom Leonard Cohens sång *Hallelujah*.

Wimmer har valt att studera Luthers utläggning av Psaltarpsalmer: dels hans sju botpsalmer, dels tre psalmer från påsktiden. Därmed kan undersökningen klargöra klagans roll och den dubbelhet som ett brustet, eller brutet, halleluja indikerar. Luther skrev kommentarer till de sju botpsalmerna i två repriser och Wimmer väljer, väl motiverat, den senare utläggningen från år 1525.

Den bygger på Luthers egen översättning av Psaltaren och den tillkom i en tid då han aktivt arbetade med liturgiska frågor. De här psalmerna har varit i liturgiskt bruk genom århundradena, och ekumenisk relevans har också varit avgörande för Wimmers val av tre psalmer i påsktid. Studiens material är därmed väl avgränsat och motiverat. Dessutom kan jag konstatera att Luthers teologi vid den här tiden var väl utvecklad, vilket kan vara viktigt att notera när man inte speglar hela hans teologi.

Som metod anges den gammaltestamentliga teologen Walter Brueggemanns "two moves of faith," mellan de tre faserna av orientering, desorientering och nyorientering, som han använder i sin tolkning av Psaltaren. Wimmer tydliggör inte systematiskt en analys med dessa begrepp, utan utför närmast en tematisk innehållsanalys av Luthers texter. Det hade varit förtjänstfullt med några allmänna metodologiska överväganden. Det för innehållet viktiga begreppet *simul* hade tydligare kunnat förankras i tidigare forskning (t.ex. Nilsson 1966, *Simul: Das Miteinander von Göttlichem und Menschlichem i Luthers Theologie*). Tre teologer får ge perspektiv på "liturgisk teologi": Gordon W. Lathrop, Dirk G. Lange och Catherine Pickstock. Med sina olika ingångar berikar de Wimmers diskussion av källmaterialet.

Upplägget för studien är tydligt på en grundläggande nivå. Efter introduktionen följer i kapitel ett en presentation av Lathrops, Langes och Pickstocks syn på liturgi och liturgisk teologi. Kapitel två framställer Psaltarens centrala betydelse i Martin Luthers liturgiska teologi och kapitel tre hans liturgiska teologi. I kapitel fyra följer så analysen av Luthers utläggningar av de sju botpsalmerna i tur och ordning: Ps. 6, 32, 38, 51, 102, 130 och 143. Kapitlet inleds med Luthers tankar om botpsalmerna och betydelsen av Ps. 34 som mässans *introitus*. Kapitel fem innehåller motsvarande analys av utläggningar av tre psalmer för påsktiden: Ps. 23, 111 och 118. Undersökningen avslutas med en kort sammanfattning och konklusioner av närmast normativ karaktär samt en bibliografi. Strukturen är alltså på den här nivån logisk, men dessvärre är inte formuleringen av underrubriker lika stringent eller transparent för

läsaren. Till det bidrar också layouten, som inte är särskilt läsarvänlig. Det vetenskapligt-tekniska arbetet fungerar, men brister och inkonsekvens i fråga om hänvisningar är uppenbara.

Analysen av psalmerna utgör merparten av avhandlingen, omkring 150 sidor. Den första botpsalmen analyseras explicit med hjälp av Brueggemanns metodiska grepp. Desorienteringen, dödens hot, och nyorienteringen, från död till liv, syns således i strukturen på analysen av Ps. 6. De många mellanrubrikerna på samma nivå tenderar dock att försvåra läsarens grepp om temat. Det gäller samtliga psalmanalyser i kapitel fyra och fem. Ett "preface" som inleder varje psalmanalys ger ett visst allmänt perspektiv. Varje psalmtolkning har sin egen profil utifrån psalmen ifråga och momenten av desorientering och nyorientering uppvisar variationsrikedom. Jag noterar förutom döden ett antal uttryck för desorientering i botpsalmerna: Guds frånvaro och därav följande meningslöshet, förkroppsligat lidande och klagan, synd och klagan som solidaritet. Nyorienteringen svarar mot erfarenheten på ett motsvarande varierat sätt: Guds närvaro, det nya livet som möter i Kristushändelsen, ny självkänedom, förlåtelse och nyfödelse samt *conformitas Christi* som ett slags rum för klagan och lovsång i solidaritet med dem som lider. Liknande teman framkommer i påsktidens psalmer som tar utgångspunkt i lovsång men tydligt visar Luthers tolkning av ett skört och brustet halleluja.

Här finns ett rikt material att reflektera kring. Ofta framställs Luthers texttolkningar, och inte minst predikningar, som ett upprepat schema av synd och nåd. Psaltarpsalmerna som för in i gudstjänstens ramar har i Wimmers studie visat sig innefatta en mångfald av uttryck. Wimmer har upptäckt en skatt. Tolkningarna anger inte bara teologiska eller dogmatiska aspekter utan är förankrade i upplevelser av existensens villkor. Denna erfarenhetens kontext är i Luthers teologi givetvis präglad av syndens och dödens makt, men den mänskliga upplevelsen är variationsrik. Jag tycker mig se upplevelsen av Guds frånvaro som ett genomgående tema i psaltartolkningarna, ett tema som har synnerligen hög relevans i dagens värld. En reflektion över Guds frånvaro kan betraktas som

ett mera fruktbart sätt att handskas med teodicéproblemet än rationella förklaringsförsök.

Psaltaren är en fyndplats för beskrivningar av mänsklig erfarenhet. Luther var väl förtrogen med psaltarpsalmerna från sin tid som munk och från gudstjänstlivet och framhåller psalmerna som förebild för människans kommunikation med Gud. Här finns hela skalan av känslor och erfarenheter, från bitter förtvivlan och hat till tacksamhet och lovsång. Det betyder att kommunikationen med Gud både *kan* och *får* vara uppriktig utifrån erfarenhetens kontext. I gudstjänstens rum kan erfarenheterna delas i solidaritet. Det här draget blir mycket tydligt i Wimmers studie.

En annan aspekt som Wimmer inspireras att utveckla är liturgin som *locus exercitatio*, eller ett slags ”övningens lag” bredvid ”börens lag” och ”trons lag”, som traditionellt brukar framföras som kännetecknande för gudstjänsten. Övning kan inom ramen för en luthersk teologi givetvis inte förstås så att människor genom övning och kontroll uppnår frälsning, utan det handlar om att öva sig i att leva i Guds närvaro och kärlek i en kontext som är präglad av osäkerhet och oförutsägbarhet.

Wimmer hade sin tes om ett brustet halleluja klar från början. Tesen är rimlig, den vilar i Luthers syn på mässans ordning. Ingenting talar emot den i psaltartolkningarna, tvärtom förstärks och nyanseras den. Men analysdelen hade kunnat vara mera textnära för att förtydliga Luthers tankar. Det blir många upprepningar och ibland grumlas bilden av Luthers egen tolkning av de tre liturgiska teologernas, och andra, tolkningar.

Forskningens trovärdighet är dock inte ifrågasatt. Och temats angelägenhet är uppenbar. Den vilar i Wimmers egna professionella erfarenheter och studier av gudstjänstordningar. Även i forskningshänseende är Wimmers studie behövd och välkommen. Det är svårt att hitta studier som behandlar klagan och nöd som en del av gudstjänstfirande. Med tanke på hur vår omvärld ser ut idag är det en i högsta grad relevant uppgift.

Bernice Sundkvist